

İhsan TİMÜR (*)

MATURİDİLİĞİN BATI'DA TABAN BULMASINDA EL-AKÎDETÜ'T-TAHÂVİYYE'NİN ROLÜ

Öz

Horarasan-Maveraünnehir bölgesindeki Hanefî kelamının (Maturidîlik) etki alanı, uzun süre bu bölgeyle sınırlı kalmıştır. VI/XII. yy'da Selçukluların Irak, Şam ve Anadolu bölgelerine yönelmesi bu Hanefî kelam ekolünün sonraki serüvenine de doğrudan etkide bulunmuştur. Selçuklu kuvvetleri öncülüğünde batıya göç eden doğulu Hanefîler, tesis edilen medreselerle dini-bürokratik kurumlarda aldıkları görevlerle bölgeye yerleşmişlerdir. Bu göçlerle paralel şekilde batıya taşınan Mâturîdî kelamı, bu süreçte farklı pek çok kanalla yayılma imkanı bulmuştur. Mısır bölgesinde kaleme alınmış olan *el-Akîdetü't-Tahâviyye* eseri de bu Mâturîdî yayılımın sağlandığı kanallardan biridir. Bu makalede, söz konusu bu eserin batı bölgesinde Maturidîliğin yayılmasındaki rolü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

anahtar kelimler

Ebû Hanîfe, Hanefilik, Maturidilik, el-Akîdetü't-Tahâviyye, Mezhep

abstract

The Role of the al-Aqidah al-Tahawiyyah in the Spread of Maturidi School in the Westward

Domain of Hanafi Theology School (Maturidism) in Khorassan and Transoxiana limited for a long time with this place. The migration of the Seljuqs to Iraq, Syria and Anatolia in the 6th/12th century has an affect on the next adventure of Hanafi Theology School. Thanks to mission of the madrasahs and other institutions, eastern Hanafi scholars who migrated Seljuqs lead settled in this region. In this process, Maturidi Theology moved to the westward find the possibility to spread in many ways. One of these ways *al-Aqidah al-Tahawiyyah* that was written in Egypt. In this article, I will attempt to demonstrate the impact of *al-Aqidah al-Tahawiyyah* on the spread of Maturidism in westward.

keywords

Abu Hanifah, Hanafism, Maturidism, al-Aqidah al-Tahawiyyah, Sect

Giriş

Ebû Hanîfe, fıkıhın yanı sıra kelim ilminde de derin etkileri olmuş bir isimdir. Onun fıkıhî görüşleri takipçileri tarafından nasıl sistemleştirilip adına nispetle bir fıkıh ekolünü ortaya çıkarmışsa, aynı şekilde itikadî görüşleri etrafında da bir oluşum vücuda gelmiştir. Onun fıkıhtaki imamlığı itikadî açıdan farklı eğilimlere sahip pek çok kesim tarafından kabul görmüş olsa, itikadî görüşlerinin aynı genişlikte sahiplenildiği söylenemez. Bu noktada sonraki süreçte Maturidilik olarak anılacak olan Horasan-Maveraünnehir Hanefîleri, bir başka ifadeyle Doğu Hanefîleri¹ ön plana çıkmaktadır. Onlar Ebû Hanîfe'yi hem fıkıhta hem de itikatta mezhep imamı olarak görmüşler ve onun itikadî fikirlerinin takipçisi olmuşlardır. Bunda Ebû Hanîfe'nin Kufe merkezli ilim halkasında ders alan çoğu doğu kökenli talebelerinin önemli rolü bulunmaktadır. Bu öğrenciler onun fikirlerini kendi vatanları olan Horasan ve Maveraünnehir bölgelerine taşımışlardır. Ebû Hanîfe'nin hem fıkıhî ve hem de itikadî görüşleri burada daha da geliştirilmiş ve zamanla sistematik bir yapı kazanmıştır. Temelde Ebû Hanîfe'ye nispet edilen beş eser üzerinden şekillenen itikadî görüşler, süreç içerisinde daha da derinlikli hale getirilmiş, Ebû Mansur el-Mâtürîdî (333/944) ile de en geniş formuna ulaşmıştır. Onun başta Mutezile olmak üzere Kerramiyye, Müşebbihe ve Şia gibi ekollerle etkin mücadelesinin, bölgedeki Hanefî geleneğin sistemleşmesinde ve Mâtürîdî'nin bu geleneğin merkezi ismine dönüşmesinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Ebu'l-Mu'în en-Nesefî (ö.508/1115)'nin, Ebû Hanîfe'yi fıkıhî ve itikadî olarak takip etmiş olan bölge alimleri arasında Mâtürîdî'yi övgü dolu ifadelerle özellikle zikretmesi (Nesefî, 1993: I/471) Mâtürîdî'nin bu rolüne işaret etmesi bakımından önemlidir. Süreç içerisinde Mâtürîdî'nin bu merkezi rolü

tüm geleneği kuşatmış ve doğu bölgesindeki Hanefî kelamı ona nispetli Maturidilik olarak anılmıştır (Kutlu, 2010: 8). Horasan-Maveraünnehir bölgesinde Ebû Hanîfe'nin fikirleri üzerine inşa edilen bu Hanefî kelam sistemi (Maturidilik), V/XI. yüzyılda Selçukluların öncülük ettiği göçlerle etki alanını genişletmiş ve batıya doğru yayılmıştır.

Maturidiliğin Nüfuz Alanının Genişlemesi

Selçukluların batıya yönelik seferleri, aralarında çok sayıda alimin de yer aldığı kitlesel bir göçe öncülük etmiştir. Irak, Şam ve Anadolu'da tesis edilen Selçuklu yönetimleriyle ihtiyaç duyulan dinî-bürokratik görevlere doğudan gelen Hanefîlerin atanması, bu bölgeleri onlar için bir cazibe merkezine dönüştürmüştür (Kutlu, 2011: 111). Doğu Hanefî fıkıh ve kelam geleneğine mensup alimlerin çoğunluğunu oluşturduğu bu göç dalgasıyla bir yandan bu bölgelerde yeterince tutunamamış olan Hanefîlik yayılırken diğer yandan da Doğu Hanefî kelam geleneği olan Maturidilik nüfuz alanını genişletmiştir. Irak bölgesinde Bağdat'taki Meşhed-i Ebû Hanîfe medresesi, Şam bölgesinde ise Halep Halaviyye medresesinin adeta merkezi olduğu bu Hanefî-Maturidi yayılım, bölgedeki emir ve komutanların tesis ettiği diğer yapılar ve buralarda görev yapan alimler aracılığıyla süreklilik kazanmıştır.

Bu süreçte Bağdat'ta başta Meşhed-i Ebû Hanîfe ve Mustansiriyye medreseleri olmak üzere çeşitli medreselerde müderrislik yapan ve kadılık gibi görevler üstlenen pek çok doğulu Hanefî alime rastlanmaktadır. Ebû Yûsuf İsmâ'il b. 'Abdirrahmân el-Lemğânî (ö.536/1141) (Kureşî, 1993: I/413), Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İsmâ'il el-Lemğânî (ö.606/1209) (Kureşî, III/621), Zıyâ'uddîn Ebul-Fadl Ahmed b. Mes'ûd et-Türkistânî (ö.610/1213) (Kureşî, I/331), Mecduddîn Ebul-Fadl 'Abdülmelik b. 'Abdisselâm el-Lemğânî (ö.648/1251) (Kureşî, II/473), Kemâlundîn Ebul-Fadl 'Abdurrahman b. 'Abdisselâm el-Lemğânî (ö.649/1251) (Kureşî, II/382) 'Ömer b. Muhammed el-Fergânî (Kureşî, II/382), Necmuddîn Menkubers b. Yalınkılıç et-Türkî en-Nâsırî (ö. 652/1254) (Kureşî, I/462) gibi isimler özellikle Irak bölgesinde faaliyette bulunan bu Hanefîlerden bazılarıdır.

Dımaşk ve Halep gibi Şam bölgesindeki şehirler ise doğudan gelen Hanefîlerin daha etkin ve uzun süreli faaliyetlerde bulunduğu merkezlerdir. 468/1076'da Fatımiler'den alınan Dımaşk'ta (İbnu'l-Esîr, 1987: X/98-99) bu tarihten itibaren doğulu Hanefîlerin faaliyette bulundukları görülür. Şehirde 471/1079'da kadılığa doğulu Hanefîlerden Ebul-Hasan 'Ali b. Muhammed el-Gaznevî (İbn 'Asâkir, 1995: XLIII/227), 491/1098'de ise bir başka doğulu Hanefî Ebû 'Abdillah Muhammed b. Mûsâ el-Balasagûnî (506/1112) kadılık görevine getirilmiştir (İbn 'Asâkir, LVI/75). Aynı yıl şehirde ilk Hanefî medresesi olan Sâdiriyye de açılmıştır. Şam bölgesindeki ilk medrese olma özelliğini de taşıyan Sâdiriyye'de (Nu'aymî,

1990: I/413) müderrislik yapan ilk isim ise 'Ali b. Mekî el-Kâsânî'dir (Nu'aymî, I/413). Maverâünnehir'de fıkıh okumuş olan Kâsânî, Dımaşk'a gelip yerleşmiş ve Sâdiriyye'de ders vermiştir (İbn 'Asâkir, XLIII/252). Kâsânî'den sonra Şam bölgesindeki pek çok şehirde faaliyette bulunan ve pek çok talebe yetiştiren Burhanuddîn Ebul-Hasan 'Ali el-Belhî (ö.548/1153) müderris olarak görev yapmıştır (Nu'aymî, I/413). Sâdiriyye dışında Hâtûn mescidi ile Tarhâniyye ve Emîniyye medreselerinde de görev yapan Belhî (Kureşî, II/561), Şam bölgesinde Necmuddîn en-Neseî'nin *el-'Akâ'id*'ini bir kısım açıklamalarla Ehl-i Sünnet'in akidesi olarak yaymıştır (Madelung, 1991: VI/847). Onun aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini içeren ve Doğu Hanefîleri için önemli metinlerden biri olan *el-Âlim vel-Müte'allim*'i de bölgede naklettiğini görmekteyiz (Kevserî, 1368: 4-5). Doğu kökenli pek çok Hanefî'nin görev yaptığı Sâdiriyye medresesini Dımaşk bölgesindeki Hanefî yayılımının merkezi olarak değerlendirmek mümkündür.

Nûreddîn Mahmud Zengî idaresindeki Zengiler döneminde ivme kazanan Şam bölgesindeki Hanefî yayılımının özellikle Halep şehrinde yoğunlaştığı görülmektedir. 541/1146'da Nûreddîn Zengî hakimiyetine geçen Halep'de bu çerçevede pek çok medrese ve ribat inşa edilmiş, şehir özellikle Hanefî fakihler için bir cazibe merkezi olmuştur (İbnu'l-'Adîm, 1996: 331). Nûreddîn Zengî'nin bizzat öncülük ettiği bu inşa faaliyetinde 543/1148'de Halep'deki ilk Hanefî medresesi Halaviyye açılmış ve tedris görevine de Dımaşk'tan meşhur Hanefî fakihi Burhanuddîn el-Belhî davet edilmiştir. 548/1153'de Dımaşk'a dönünceye kadar burada görev yapan Belhî, şehirde Hanefîlik adına önemli faaliyetlerde bulunmuştur (İbnu'l-'Adîm, 331; Makrîzî, 1998: III/209).

Halep'deki Hanefî tedrisin merkezi konumundaki Halaviyye'de Burhanuddîn el-Belhî dışında 'Ala'uddîn Ebu'l-Feth 'Abdurrahmân b. Mahmûd el-Gaznevî (ö.564/1169) (Sıbt İbnu'l-'Acemî, 1996: I/342), Hüsâmuddîn Ebu'l-Hasan 'Ali b. Ahmed er-Râzî (ö.598/1201) (Kureşî, II/543), Radiyyuddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed es-Serâhsî (ö.571/1175) (İbn Kutluboğâ, 1992: I/342), 'Ala'uddîn Ebu Bekr Mes'ûd el-Kâsânî (ö.587/1191) (İbnu'l-'Adîm, X/4350), gibi doğudan bölgeye gelen önemli Hanefîler görev yapmıştır. Bunlar arasında özellikle 'Ala'uddîn el-Kâsânî dikkat çekmektedir.

Ebû Hanîfe'nin Ebû Mutî' rivayetli *el-Fıkhü'l-Ebsat*'ının ravileri arasında bulunan (Kevserî, 6) Kâsânî'nin Mâturîdî kelamının oluşmasında önemli bir yeri olan bu eseri bölgeye taşıdığı anlaşılmaktadır. Onun aynı zamanda günümüze ulaşmamış olan *Sultânu'l-Mubîn fî Usûli'd-Dîn* adlı bir kelam eserinin de müellifi olması onun Halaviyye'deki faaliyetinin fıkıhla sınırlı olmadığı ve Mâturîdî kelamının batı bölgesindeki önemli bir temsilcisi olduğunun kanıtıdır (Kalaycı, 2015: 19-20). Kâsânî'nin Halep'deki uzun süreli ikameti ve bu süre zarfında sürdürdüğü tedris faaliyeti dikkate alındığında onun fıkıh yanında bölgeye zengin

bir Hanefî- Mâturîdî kelim geleneğini de taşıdığı anlaşılmaktadır. Talebesi Cemâluddîn el-Gaznevî bunun en önemli kanıtı olup Kâsânî sonrası kuşağın bölgedeki önemli temsilcilerindendir. Kâsânî'nin Halaviyye medresesindeki muidi olan Gaznevî, özellikle Hanefî fıkıhına dair yazdığı muhtasar eseri *el-Mukaddime* ile şöhret bulmuş olmakla birlikte kelim görüşlerini içeren *Usûlu'd-Dîn* ve *el-Hâvi'l-Kudsî* eserleriyle Hanefî- Mâturîdî kelim geleneğinin bölgedeki önemli taşıyıcılarından biri olarak dikkat çekmektedir.

Burhânuddîn el-Belhî, 'Ala'uddîn el-Kâsânî, Cemâluddîn el-Gaznevî gibi isimlere ilişkin aktarılanlardan anlaşıldığı gibi doğudan gelen Hanefî fakihlerin Irak, Şam ve sonrasında Mısır'da yürüttükleri faaliyetlerin tümüyle fıkıh içerikli olmadığı ortadadır. Özellikle fakih kimlikleriyle tanınmış olmakla birlikte pek çok ismin aynı zamanda kelim faaliyetlerde de bulunduğu ve Doğu Hanefî kelim geleneğini bölgeye taşıdıkları görülmektedir. Kaynaklara doğrudan kelim faaliyetleri içeren nakiller sınırlı düzeyde yansımış olsa da bu Hanefî fakihlerin, aynı zamanda bölgedeki kelim geleneğinin de taşıyıcı olduğu göz ardı edilmemelidir. Fıkıh eserlerinin içeriğine bu türden pek çok malzemenin yansdığına şahit olunmaktadır (Kâsânî, 1986: I/20, III/9,15, VII/100).

Doğulu Hanefîler, Ebû Hanîfe'ye nispetle geliştirilen zengin kelim geleneği, V./XI. yüzyıldan itibaren batıya taşınmış, gerek üstlendikleri görevler gerekse de kaleme aldıkları eserlerle bu geleneğin batıda kalıcılışmasını sağlamışlardır. Birbiri ardına bölgeye intikal eden Doğu Hanefîlerinin buraya tahsil için değil tedris için gelmiş olmaları ve bölge kökenli pek çok isme de hocalık yapmaları Doğu Hanefî fıkıh ve kelim geleneğinin etki alanını da genişletmiştir. Bu açıdan batıdaki Hanefî-Maturidi kelim faaliyetinin niteliği bölgedeki siyasî-sosyal atmosferin yanı sıra bu faaliyetlerin bizzat aktörleri olan fakihlerle de doğrudan ilişkilidir.

Maturidîliğin Batı Hanefîleriyle Teması

Hanefilik Irak bölgesinde ortaya çıkmış olmakla birlikte süreç içerisinde mezhebin etkinliği büyük oranda Horasan ve Maverâünnehir gibi doğu bölgelerine kaymıştır (Bedir, 2011: 627). Şam ve Mısır gibi batı bölgelerinde ise Hanefilik ilk dönemlerden itibaren kadılık gibi resmi görevlerle temsil edilmiş olmakla birlikte asla kalıcı ve etkili bir yayılım gerçekleştirememiştir. Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin ömrünü geçirdiği Mısır'da Hanefilik, Şu'ayb b. Süleymân el-Keysânî (ö.204/820), 'Ali b. Ma'bed er-Rakiy (ö.218/833), İsmâ'îl b. Elyesâ el-Kindî (ö.167/784'den sonra), Ebû Bekre Bekkâr b. Kuteybe el-Bekravî (ö.270/884), Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebî İmrân el-Bağdâdî (ö.280/893) gibi kadı ve fakihler tarafından temsil edilmiş (Tsafrir, 2004: 95-99) olsa da genelde Bağdat bölgesindeki Hanefî gelenekten beslenmiştir. Ancak sistemli bir tedris geleneğinin

Mısır'da tesis edilememesi Hanefiliğin burada kalıcı olamamasına neden olmuştur. Hanefiliğin burada kalıcılaşmaması Ebû Hanîfe'den intikal eden itikadî görüşlerin de sınırlı kalmasına doğrudan tesir etmiştir. Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fıkhu'l-Ekber*, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, *el-Âlim ve'l-Müe'allim*, *er-Risâle ilâ 'Osmân el-Bettî* gibi metinler doğu Hanefî coğrafyasında cârî iken Şam ve Mısır bölgelerinde bu eserlere rastlanmamaktadır. Doğuda bu eserlere yaslanarak muazzam bir kelim geleneği teşekkül ederken batıda Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini içeren yegane metin ancak Ebû Cafer et-Tahâvî tarafından IV./X. asrın başlarında kaleme alınabilmektedir. Doğuda Hanefiler özgün bir kelim geleneği ortaya koyarken, batıda Ebû Hanîfe'ye dayanan itikadî görüşler ancak muhtasar surette bir akîde formunda yaşılabilmektedir.

Hanefiliğin sınırlı düzeyde temsil imkanı bulduğu batı bölgesine Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerinin çok az intikal ettiği anlaşılmaktadır. Görüşlerinin bir araya getirilemeyip kelim bir sistemin kurulamaması Irak, Şam ve Mısır gibi batı bölgelerinde Ebû Hanîfe takipçilerinin farklı itikadî eğilimlere sahip olmasına yol açmıştır. Bu sebepten olsa gerek bölge Hanefilerinden Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed es-Simnânî (ö.444/1052) (İbn Kutluboğâ, 256) ve torunu Ebû Müslim 'Abdurrahmân b. 'Ömer et-Teymî (ö.497/1104) (Kureşî, II/387) fıkhıta Hanefiyken itikatta Eşariydiler. Sonraki kuşaktan yine bölge kökenli Muhyiddin Muhammed b. Ya'kûb İbn Nehhas el-Halebî (ö.695/1296) ise fıkhıta Hanefî olmasına rağmen usulde Ahmed b. Hanbel'in mezhebi üzere olduğunu ifade etmekteydi (Nu'aymî, I/402). İbn Nehhas gibi İbn Ebî Hacele diye meşhur olan Şihabuddîn Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî (ö.776/1374) de Hanefî mezhebinden olduğu halde itikatta Hanbelidir (İbn Hacer, 1969: I/81). Eyyubi hanedanlığına mensup el-Meliku'l-Mu'azzam 'İsâ ise itikadının tümüyle Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin *el-Akîde*'sinden ibaret olduğunu söylemekteydi (İbnu'l-Esîr, XII/434; İbn Kesîr, 2003, XVII/168).

Bu türden farklı itikadî eğilimlere sahip olan Hanefilerin tamamının batı kökenli olması tesadüf olarak görülmemelidir. Batıdaki Hanefilerin bu türden farklı eğilimlere sahip olmasının Hanefiliğin buradaki ilk temsilcilerinin niteliği ve bölgeye aktarılan Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerinin sınırlılığıyla doğrudan ilişkilidir. Ayrıca bölgedeki Hanefilerin genellikle kelama mesafeli oldukları ve daha çok fıkıh tedrisi ve hadis rivayetiyle ilgilendikleri görülmektedir. Bu niteliğin gerek Hanefiliğin Mısır'daki ilk temsilcilerinde gerekse sonraki dönem bölge Hanefilerinde belirgin surette görüldüğüne şahit olunmaktadır. (Kalaycı, 2013: 192-194). Doğru Hanefilerinden bu yönüyle önemli ölçüde ayrışan Batı Hanefilerinin mezhebî mensubiyetlerinin delalet çerçevesi büyük ölçüde fikhî bir niteliği haizdir.

Maturidiliğin henüz batı bölgesinde yayılım aşamasında olduğu bu süreçte batıdaki Hanefilerin doğudan bölgeye zengin bir Hanefî kelim sistemiyle intikal

eden Maturidilerle ne türden bir ilişkiye girdikleri merak konusudur. Kaynaklar bu hususta herhangi bir nakilde bulunmamaktadırlar. Batı Hanefîlerinin doğudan gelen Hanefîleri bölgede mezhebi geleneği tesis etmeleri açısından olumlu karşıladıkları söylenebilir. Bölge kökenli pek çok ismin onlara talebe olması da bunu kanıtlamaktadır. Ancak birbirinden görece farklılık arz eden bu iki Hanefî kitlenin itikadî düzeyde nasıl bir ilişki kurdukları büyük oranda meçhuldür. Fakat Doğu ve Batı Hanefîlerinin karşılaştığı VI-VII./XII-XIII. yüzyılda *el-'Akîdetü't-Tahâviyye*'nin güçlü bir şekilde gündeme gelmesi, söz konusu ilişkinin özellikle bu metin üzerinden sağlandığını göstermektedir.

IV./X. yy başlarında, önce Şafîi iken Hanefî olan Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö.321/933) tarafından kaleme alınmış olan *el-'Akîdetü't-Tahâviyye*, Ebû Hanîfe ve önde gelen iki talebesinin görüşlerini bir araya getiren muhtasar bir metindir. Bu yönüyle *el-'Akîde*, asla yeni bir kalamî sistem kurma iddiası taşımamıştır. Tahâvî'nin amacı Hanefî itikadının Ehl-i Sünnet'in temel kabulleriyle uyumlu olduğunu göstermekten ibarettir (Eyub Ali, 1990: 280-281). Metin, doğuda Ebû Hanîfe'nin ismi etrafında oluşan kalamî görüşlerle kıyaslandığında oldukça sınırlıdır. Horasan-Maveraünnehir bölgesinde Ebû Hanîfe'den nakledilen görüşler çerçevesinde III-IV./IX-X. yüzyılda kapsamlı bir literatür oluşurken Mısır'da Tahâvî'nin aynı dönemde kaleme almış olduğu metin, ancak doğu Hanefîlerinin başlangıçta sahip olduğu içerik düzeyine denk gelmektedir. Ancak bununla birlikte *el-'Akîde*'nin, kelimla sınırlı bir ilişkisi olan bölge Hanefîlerinin ihtiyacını karşıladığı söylenebilir. Metnin batı bölgesinde rivayet edildiğine ilişkin nakil (Kureşî, III/94-95) ve bölge Hanefîleri tarafında başka bir akide metninin de kaleme alınmamış olması bunu göstermektedir. Ancak buna rağmen *el-'Akîde*'nin batıda Hanefîlerin itikadını tümüyle şekillendiren ve sürekli gündemde olan bir metin olduğunu söylemek de mümkün değildir. *el-'Akîde*'nin etkili bir şekilde gündeme gelmesi ancak doğulu Hanefîlerin batıya seyahati ile gerçekleşmiştir.

Doğudaki Hanefîler *el-'Akîdetü't-Tahâviyye*'den erken dönemden itibaren haberdar olmakla birlikte (Kurânî, 1328: 90-91) onun kalamî metinlere yansımalarına ancak Ebu'l-Mu'in en-Nesefî'nin *Tabsıratu'l-Edille* eserinde rastlanmaktadır. Hanefî-Maturidi kalam eserlerinde *el-'Akîde*'ye yapılan bu en eski atıfta Nesefî, Maturidilerin mezhebi kimliklerini tanımlamada önemli bir yeri olan tekvin sıfatıyla ilişkili olarak *el-'Akîde*'ye atıfta bulunur. O, *el-'Akîdetü't-Tahâviyye*'yi delil getirmek suretiyle tekvinin Allah'ın ezelf sıfatlarından biri olduğu görüşünün Ebû Hanîfe'ye dolayısıyla da selefe dayandığını, Eşarîlerin iddia ettiği gibi sonradan ortaya çıkmış bidat bir görüş olmadığını ispata çalışmaktadır (Nesefî, I/467-468). *el-'Akîdetü't-Tahâviyye* şerh literatürünün de ortaya çıkmasının asıl saiki olduğu anlaşılan söz konusu bu atıf, *el-'Akîde*'nin bundan sonraki serüvenine de doğrudan tesirde bulunmuştur. Nesefî'nin, tekvin meselesi gibi tümüyle Mâturidîliğe özgü bir kabulle ilişkilendirdiği *el-'Akîde*,

doğudan batıya seyahat eden Hanefî-Maturidîler sayesinde Irak, Şam ve Mısır gibi batı bölgelerindeki Hanefîlerin Mâtûrîdî kelamıyla bütünleştirilmesinde bir vasıta işlevi görmüştür. Başka bir ifadeyle *el-'Akîde*, Maturidiliğin batıda yayılmasının en önemli köprü metinlerinden birine dönüşmüştür.

Maturidiliğin *el-'Akîdetü't-Tahâviyye* Üzerinden Yayılması

Doğudan batıya seyahat eden Horasan-Maveraünnehir kökenli Hanefîler batıda kendilerinden görece farklılık arz eden bir Hanefî kitleyle karşılaşmışlardır. Fıkîhî olarak aynı geleneğe mensup olmakla birlikte itikadî olarak doğudaki zengin kelimî gelenekten yoksun olan bu Hanefîlerin zihin dünyası, Ebû Hanîfe'ye ait bir kısım itikadî kabullerle sınırlıdır. Bölge kökenli pek çok Hanefî'nin itikadî görüşlerine ilişkin herhangi bir naklin bulunmaması bunu teyit etmektedir.

Doğudan batıya intikal etmiş olan Hanefîlerin batıdaki Hanefîlerle karşılaşması mezhep içi itikadî bir farklılaşmanın gün yüzüne çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bir yanda Ebû Hanîfe'ye nispetle teşekkül etmiş köklü bir kelam geleneği bulunurken öte yanda kelamla ilişkisi temel itikadî kabuller düzeyinde olan bir kitle bulunmaktadır. Söz konusu bu iki kitle arasındaki ilişkinin ise büyük oranda *el-'Akîdetü't-Tahâviyye* üzerinden sağlandığı görülmektedir (Kalaycı, 2012: 119). Doğu Hanefîlerinin Nesefî'nin atfıyla kendi gelenekleriyle ilişkilendirdiği *el-'Akîde*, batıdaki Hanefîler için Ebû Hanîfe'nin görüşlerini içeren güvenilir bir metindir. Hatta el-Melikul-Mu'azzam 'Îsâ gibi kimi batı kökenli Hanefîler nezdinde *el-'Akîde*, itikadi görüşlerin temel sabitesiydi. (İbnu'l-Esîr, XII/434; İbn Kesîr, XVII/168). Bu durum Doğu ve Batı Hanefîlerinin özellikle VI-VIII/XII-XIV. yüzyıllar arasında Irak ve Şam bölgelerindeki karşılaşma sürecinde iki kesim arasındaki ilişkinin de diyalog zeminini oluşturmuştur (Kalaycı, 2013: 199). Ancak bu zeminde daha fazla, hatta tümüyle etkin olan tarafın kesintisiz bir tedris geleneğine ve sistemli bir kelimî düşünceye sahip olan Doğu Hanefîleri olduğunu belirtmek gerekir. Öyle ki Doğu Hanefîlerinin tek taraflı, kapsamlı ve inşacı bir etkinliğinden söz etmek mümkündür. Doğulu Hanefîler vasıtasıyla *el-'Akîde*'ye aşılarmış Mâtûrîdî görüşlerle oluşturulan metinler (Kutlu, 2010: 25) ve Mâtûrîdî bakış açısıyla kaleme alınmış olan *el-'Akîde* şerhleri bunun en önemli kanıtlarıdır. Dolayısıyla söz konusu karşılaşma sürecini Maturidiliğin *el-'Akîdetü't-Tahâviyye* üzerinden batıda yayılması olarak tanımlanması mümkündür.

Tespitlerimize göre Cemâluddîn el-Gaznevî *el-'Akîde* metnine Mâtûrîdî görüşleri aşılayarak metin üreten ilk isimdir. O, *el-Hâvi'l-Kudsî* ve *Usûlu'd-Dîn* eserlerinde *el-'Akîde* üzerinden Doğu ve Batı Hanefîliğinin bir sentezini yapmaktadır. Gaznevî bu sentezde *el-'Akîde*'yi zemin metin olarak almakta, buna Mâtûrîdî kelam geleneğinin kabullerini eklemek suretiyle de iki Hanefî kesimi ortak bir

noktada buluşturan bir metin vücuda getirmektedir. İlk kısmında akaid, ikinci kısmında fıkıh usulü ve son kısmında da fûrû fikhın yer aldığı bu kapsamlı eserin akaid kısmında verdiği bilgiler üzerinde durmayı gerektirmektedir. Onun Ebû Hanîfe ve mütekaddim Hanefîlerden menkul olduğunu ifade ettiği bu metin (Gaznevî, vr. 1b) müstakil bir telif çalışması olmayıp *el-'Akîdetü't-Tahâviyye* üzerine Mâturîdî kabullerin eklenmesinden ibaret bir sentezdir. Gaznevî'nin, *el-'Akîde* metnini, bir kısım takdim ve tehirler dışında ifadelerine dokunmaksızın tümüyle koruduğu, aralarına da Mâturîdî kabulleri yerleştirmek suretiyle bu sentezi gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu çerçevede o, *el-'Akîde*'de yer almayan ilim bahsi, tekvin sıfatı, isim ve müsemma tartışması, kelimelerin ses ve harflerden müteşekkil olmadığı, imanın mahluk mu gayrı mahluk mu olduğu, imanda asıl olanın tasdik olduğu ve ikrarın ahkâmın icrası için gerektiği, imanda artma ve eksilme olmadığı, istisna yapılamayacağı, iman ve İslâm'ın bir olduğu gibi Doğu Hanefîlerine özgü olan ve onlara ait kelimelerin eserlerinde genişçe tartışılan meseleleri *el-'Akîde*'nin bahisleri arasında taşımış ve *el-'Akîde* ile Mâturîdî kelimelerini tam anlamıyla mezcetmiştir. (Gaznevî, vr. 1b-8a).

Gaznevî, *el-Hâvi'l-Kudsî* vasıtasıyla gerçekleştirmiş olduğu bu sentezi, bir diğer eseri olan *Usûlu'd-Dîn*'de de benzer şekilde tekrarlamaktadır. Bu eserde o, Mâturîdî kelimelerin literatürünün sistematik içeriğine sadık kalarak yine Mâturîdî kabullerle *el-'Akîde*'yi bir araya getirmektedir (Gaznevî, vr. 103b-135a). *el-'Akîde*'nin ifadelerinin büyük oranda korunduğu fakat takdim ve tehirlerin sıklıkla yapıldığı bu eserde Gaznevî, *el-Hâvi'l-Kudsî*'de olduğu gibi başta tekvin olmak üzere ilim bahsi, kelimelerin ses ve harf cinsinden olmadığı ve işitilemeyeceği, imanda artma ve eksilme olmadığı, istisna yapılamayacağı, imanın kulun fiili itibarıyla mahluk Allah'ın fiili itibarıyla gayrı mahluk olduğu, iman ve İslâm'ın aynı olduğu gibi Mâturîdîliğin temel kabullerini *el-'Akîde*'yle sentezlemeye çalışmaktadır. *el-Hâvi'l-Kudsî*'de yer alan bütün başlıklar burada da büyük oranda aynı ifadelerle, ancak daha sistemli ve muhtasar bir kelimelerin formunda tekrarlanmaktadır.

Gaznevî'nin bu iki eserinde *el-'Akîde* metni ile Mâturîdî kelimelerin geleneğini bir araya getirdiği açıkça görülmektedir. Onun Maturidîlere ait başka özlü metinler varken özellikle *el-'Akîde*'yi tercih etmekteki amacının batıdaki Hanefî kitlelere bu eser üzerinden Mâturîdî görüşleri aktarmak olduğu muhakkaktır. *el-'Akîde*'nin doğuda Hanefîler tarafından üretilen kelimelerin literatürüyle kıyaslandığında kelimelerin görüşleri aktarmak için oldukça sınırlı bir içeriğe sahip olmasına rağmen Gaznevî tarafından tercihinin makul başka bir izahı görünmemektedir.

Gaznevî'nin *el-Hâvi'l-Kudsî* ve *Usûlu'd-Dîn* vasıtasıyla *el-'Akîde* üzerinden yapmış olduğu bu sentez, kendisinden sonra kaleme alınmış olan *el-'Akîde* şerhlerinde daha da ileri bir boyuta taşınmıştır. Hanefî-Maturidî alimlerce kaleme alınan söz konusu bu şerhler, hem Nesefî'nin *el-'Akîde*'yi Mâturîdî gele-

nekle ilişkilendirmesinden hem de Gaznevî'nin onu Maturidi kelim geleneğiyle sentezinden daha kapsamlı bir niteliğe sahiptir. Bu Mâtûrîdî şârihlerin eliyle *el-'Akîde*'nin, Mâtûrîdî geleneğe dahil edilmesi sağlanmıştır. Böylece *el-'Akîde*, şerhler vasıtasıyla kendi hususi niteliği ve üretilmiş olduğu bağlamdan tamamen farklılaşarak Mâtûrîdî kabullerin dile getirildiği bir metne dönüşmüştür.

Eserinin ismi bilinmeyen Ebû Hafs 'Ömer b. Ebî Bekr el-Gaznevî dışında Şerefuddîn İsmâ'îl b. İbrâhîm eş-Şeybânî (ö.629/1231), *Şerhu 'Akâ'idî't-Tahâvî*, Necmuddîn Ebû Şucâ' Menkûbers b. Yalınkılıç en-Nâsirî (ö.652/1254), *en-Nûru'l-Lâmi' ve'l-Burhânu's-Sâti'*, Şucâ'uddîn Hibetullah b. Ahmed et-Türkistânî (ö.733/1333), *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, Cemâluddîn Ebu's-Senâ Mahmûd b. Ahmed el-Konevî (ö.770/1369), *el-Kalâ'id fi Şerhi'l-'Akâ'id* ve Sirâcuddîn Ebû Hafs 'Ömer b. İshak el-Hindî, *Şerhu 'Akîdeti'l-İmâmî't-Tahâvî* adlı şerhlerinde *el-'Akîde*'yi, Mâtûrîdî görüşlere uygun şekilde şerh etmişlerdir. Onlar, Maturidiliğin itikadî kabullerini olduğu gibi şerhlerine taşıyarak Maturidiliği *el-'Akîde* metni üzerinden başarılı bir şekilde batıya taşımışlardır.

Şerhlerde başta tekvin olmak üzere Yüce Allah'ın herhangi bir cihet ve mekanda olmadığı, kelimullahın niteliği ve işitilemeyeceği, imanın tasdik olduğu, imanda artma ve eksilmenin söz konusu olmadığı, istisna yapılamayacağı, herkesin imanının eşit olduğu, şaki ve saidin durumunun değişebileceği türünden Maturidiler tarafından dile getirilen bütün fikirler aktarılmış ve Tahâvî'nin de *el-'Akîde* metninde bütün bu kabullere işaret ettiği savunulmuştur. Şârihlerin bu kapsamlı faaliyeti sayesinde hem *el-'Akîdetü't-Tahâviyye* Mâtûrîdî gelenekle bütünleşmemiş hem de Mâtûrîdî kelamın kabullerinin Mâtûrîdî olmayan Hanefilere aktarıldığı merkezi bir metne dönüşmüştür.

Hanefî-Mâtûrîdî şerhlerin tamamında görülen temel saik, *el-'Akîdetü't-Tahâviyye* ile Maturidi görüşlerin aynı kaynağa yani Ebû Hanîfe'ye dayandığının dile getirilmesi, böylelikle de Hanefiliğin itikadî boyutunun Maturidilikle özdeşleştirilmek istenmesidir. Şerhler vasıtasıyla *el-'Akîde*, Mâtûrîdî gelenekle bütünleşmiştir. Maturidilik, Irak, Şam ve Mısır gibi batı bölgelerinde söz konusu bu literatürün etkisiyle yayılımını ve nüfuz alanını genişletmeyi başarmıştır.

Sonuç

Batıya yönelik göçleri Maturidilerin, dağınık ve sistemli bir tedris geleneğinden yoksun olan az sayıdaki Batı Hanefileriyle karşılaşmasını beraberinde getirmiştir. . Bu karşılaşmanın etkisiyle gündeme gelen *el-'Akîdetü't-Tahâviyye* metni üzerinden iki Hanefî kesim arasında mezhep içi bir sentez gerçekleşmiştir. Kelama mesafeli ve daha çok fıkıh tedrisi ve hadis rivayetiyle ilgilenen batıdaki Hanefilerle zengin ve sistemli bir kelim geleneğine sahip olan Maturidîlerin taraf olduğu bu senteze, büyük oranda doğudan gelen Maturidî alimler şekil

vermiştir. Bu alimler, güçlü gelenekleri ve zengin kelimâ literatürleriyle batıdaki Hanefî kitlelere nüfuz etmiş ve ellerindeki *el-'Akîde* metnini Mâturîdî görüşlerin dile getirildiği bir metne dönüştürerek Maturidîliği bu metin vasıtasıyla batıdaki Hanefî kitlelere aktarmışlardır. Sentez metinler ve *el-'Akîde* şerhleriyle kapsamlı bir nitelik kazanan bu aktarım Maturidîliğin de batı bölgesinde yayılmasını sağlamıştır.

Notlar

(*) Arş. Görv., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

- 1 Bu makalede Doğu Hanefîlerinden kasıt Horasan ve Maverâünnehir gibi bölgelerdeki Hanefîlerdir. Bu Hanefîler Belh meşayihî, Buhara meşayihî gibi kimi farklı bölgesel eğilimlere sahip olmakla birlikte itikadî olarak zamanla Maturidî olarak anılmışlardır. Batı Hanefîlerinden kasıt ise Irak, Şam ve Mısır gibi bölgelerde bulunan Hanefîlerdir. Her iki kitle, kendilerini Ehlisünnet olarak tanımlayan Hanefîlerle sınırlı olup Mutezili eğilimli Hanefîleri içermemektedir.

Kaynaklar

- Bedir, Murteza (2011). "Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu, 7-8-9 Kasım 2008*, ss. 621-632.
- Ebü Hanîfe, Numân b. Sâabit (1368). *el-'Âlim ve'l-Müte'allim*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire: Matba'atu'l-Envâr.
- Eyub Ali, K. M. (1990). "Tahaviyye", çev. Ahmet Demirhan, *İslam Düşüncesi Tarihi*, İstanbul: İnsan Yay, I/279-293
- el-Gaznevî, Cemâluddîn Ahmed b. Muhammed, *el-Hâvi'l-Kudsî*. Süleymaniye Kütüphanesi-Carullah Efendi, no. 626, vr. 1b-7a.
- , *Usûlu'd-Dîn*, Süleymaniye Kütüphanesi-Bağdatlı Vehbi, no. 2028, vr. 103b-135a.
- el-Hindî, Sirâcuddîn Ebû Hafs 'Ömer b. İshâk (2009). *Şerhu 'Akîdeti'l-İmâmî't-Tahâvî*, Kahire: Dâratu'l-Karaz.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım 'Ali b. Hasan (1995). *Târihu Medineti Dimaşk*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. 'Ali (1969). *İnbâ'u'l-Ğumr bi Enbâ'i'l-'Umr*, Kahire: Lecnetü İhyâ'i't-Türâsî'l-İslâmî.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâ'il b. 'Ömer (2003). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire: Dâru Hecr.
- İbn Kutluboğâ, Zeynuddîn Ebu'l-Fidâ Kâsım (1992). *Tâcu't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Dimaşk: Dâru'l-Kalem.
- İbnu'l-'Adîm, Kemâluddîn Ebu'l-Kâsım 'Ömer b. Ahmed (1996). *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- , (tsz). *Buğyetu't-Taleb fî Tarihi Haleb*, Beyrut: Darul-Fikr.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan 'İzzuddîn 'Ali b. Muhammed (1987). *İslam Tarihi: el-Kâmil fî't-Tarih Ter-cümesi*, çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul: Bahar Yay.
- Kalaycı, Mehmet (2012). "Eşarîlik ve Maturidîliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübki ve Nuniyye Kasidesi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, c.14, sayı: 40, ss. 112-131
- , (2013). *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturidîlik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- , (2015). *Osmanlı Sünniliği*. Ankara: Otorite Yayınları.

- el-Kâsânî, 'Ala'uddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (1986). *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fî Tertîbi's-Şerâ'i'*, Beyrut.
- el-Konevî, Cemâluddîn Ebu's-Senâ Mahmûd b. Ahmed, *el-Kalâ'id fî Şerhi'l-'Akâ'id*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi-Malatya Darende İlçe Halk Kütüphanesi no. 220, vr. 1b-109a.
- el-Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed 'Abdulkâdir İbn Ebî'l-Vefâ (1993). *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâtı'l-Hanefiyye*, Kahire: Hecr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr.
- Kutlu, Sönmez (2010). "Timur Dönemi ve Sonrası Kelami Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları", e-Makalat Mezhep Araştırmaları, III/1 (Bahar 2010), ss. 7-41.
- , (2011). *Türkler ve İslam Tasavvuru*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- el-Kürânî, Burhânuddîn Ebu'l-İrfân İbrâhîm b. Hasan (1328). *el-Emem li İhkâzı'l-Himem*, Haydarabad: Matba'atu Meclisi Dâ'ireti'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye.
- el-Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed 'Abdülhay (1324). *el-Fevâ'idu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire: Matba'atu's-Sa'âde.
- Madelung, Wilferd (1991). "Maturidiyya", *The Encyclopaedia of Islam: New Edition*, E. J. Brill, Leiden, VI/847.
- el-Makrîzî, Takiyuddîn Ahmed b. 'Ali (1998). *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitâti ve'l-Âsâr*, Kahire: Mektebetü'l-Medbulî.
- en-Nâsirî, Ebû Şuca'Necmuddîn Menkûbers b. Yalınkılıç, *en-Nûru'l-Lâmî ve'l-Burhânu's-Sâtî*, Köprülü Kütüphanesi-Fazıl Ahmed Paşa, no. 848/2, vr. 16a-264a.
- en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed (1993). *Tabsıratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, Ankara: DİB Yay.
- en-Nu'aymî, Ebu'l-Mefâhir Muhyiddîn 'Abdülkâdir (1990). *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Sıbt İbnî'l-'Acemî, Ebu'l-Vefâ Burhânuddîn İbrâhîm b. Muhammed (1996). *Kunûzu'z-Zeheb fî Târihi Haleb*, Halep: Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî.
- eş-Şeybânî, Şerefuddîn İsmâ'il b. İbrâhîm b. Ahmed, *Şerhu 'Akâ'idı't-Tahâvî*, Köprülü Kütüphanesi-Fazıl Ahmed Paşa, no. 847/2, vr. 15b-45a.
- et-Temîmî, Takiyyuddîn b. 'Abdilkâdir (1983-1989). *et-Tabakâtu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Riyad: Dâru'r-Rifâ'î.
- Tsafrir, Nurit (2004). *The History of an Islamic School of Law: The Early Spread of Hanafism*, Cambridge: Harvard University Press.
- et-Türkistânî, Şucâ'uddîn Hibetullah b. Ahmed b. Mu'allâ, *Şerhu'l-'Akâidetı't-Tahâviyye*, Süleymaniye Kütüphanesi-Pertev Paşa, no. 650, vr. 7b-70a.
- ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebû 'Abdillah Muhammed (1990). *Târihu'l-İslâm*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.